

ЛЕКЦІЯ 3. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Питання до теми:

1. Історична періодизація туристського краєзнавства.
2. Витоки краєзнавства.
3. Зародження наукового краєзнавства.
4. Становлення краєзнавства.
5. Організація краєзнавства в Україні.

1. Історична періодизація туристського краєзнавства

Історія розвитку туристичного краєзнавства нерозривно пов'язана з історією розвитку національного краєзнавства. Історії краєзнавства в Україні присвячені численні праці таких українських науковців як П. Тронько, Г.Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М.Костриця та ін., в яких, в тому числі, зазначається актуальність питання історичної періодизації розвитку краєзнавства. Як і будь-яка наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло певні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, організація. Зокрема, ці чотири етапи виділяють М. Костриця та М. Пістун і вважають їх відповідними у визначенні періодизації історії краєзнавства в Україні:

I етап – *витоки краєзнавства* (від появи найдавнішої людини 140 тис. років тому – до XVII ст.) – поділяється на 3 періоди: найдавніший, античний, середньовічний.

II етап – *зародження наукового краєзнавства* (від початку XVIII – до середини XIX ст.) – поділяється на 3 періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний.

III етап – *становлення краєзнавства* (остання третина XIX – початок XX ст.).

IV етап – *організація краєзнавства в Україні* (від 20-30-х рр. XX ст. – до сьогодні).

2. Витоки краєзнавства

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами – мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витоки краєзнавства зародилися разом із пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали певні роди і племена наших пращурів, вже у ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовували для того щоб здобути необхідні засоби для свого існування і безпечного життя. Деякі знахідки кістяних пластинок з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30 – 20 тис. років тому серед мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484 – 425 рр. до н.е.). В одній з книг свого 9-томного трактату «Історії» Геродот, після відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки до пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII – III ст. до н.е.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав «скіфи-орачі» (на відміну

від пастуших племен – «скіфів-кочівників» і панівної верхівки – «скіфів царських»). Орачі займалися землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ – град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) – Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубами, храмами й житловими будівлями-теремами.

Велику увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ та історик Страбон (66 – 20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90 – 160 рр.). Зокрема, Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію – загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Інтерес до вивчення території Північного Причорномор'я посилювався після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі військові рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі віків Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати *Європейською Сарматією* (західна частина «варварської» Європи носила в той час назву «Германія»).

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. е. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується *зарубинецька (можливо зрубна) культура* слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосоляного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі до столиці гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. е. південно-західна група східних слов'ян

(Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою «анти», а згодом «руси /роси».

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путьові збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, їх ремесла, побут і вірування.

Ось, зокрема, як описує наш край і його люд арабський учений аль-Балхі у «Книзі образів землі»: «Руси складаються з трьох племен, одне з яких ближче до Болгара, а їхній володар живе в місті під назвою Куява (Київ. – Авт.), що є більше від Болгара. Друге плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Артї. Його люди приходять торгувати до Куяви...».

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів – «Артанія» відповідно до арабських джерел) вели жваву морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби та письма.

За свідченнями болгарського ченця-літописця Храбра, тогочасні руси використовували оригінальну писемність «черти і резі», якими вони «чертили» на берестяних грамотах чи «вирізали» на липових дощечках свою буквицю на базі адаптації до давньоукраїнської мови грецького алфавіту. Ним, зокрема, написані дощечки найархаїчнішого давньоукраїнського епосу – так звана Велесова книга. Тоді ж, з розвитком просвітництва, поширення набув один з давньоукраїнських тайнописів – глаголиця (після хрещення Русі перейшли на більш зручну систему письма – кирилицю). Розвідки певних українських істориків і краєзнавців (М. Браичевський, В. Шевчук та ін.) доводять, що глаголицю використовували в автентичних текстах першого національного

київського «Літопису Аскольда», який до наших днів не зберігся, але фрагментарно (з цензурою нової династії Рюриковичів і ченців-християн) був включений у пізніший літопис «Повість врем'яних літ».

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у часи розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис «Повість врем'яних літ» датує початок «руської землі» 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої Батьківщини, а одного з його головних авторів – Нестора Літописця – першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву «Україна» (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, народ, явища природи, рослинний і тваринний світ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209 – 1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста й транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Появу генералізованих відомостей про культуру та побут українського народу відносять до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

З'явився перший докладний опис географії нашої країни – це була книга (НАЗВА) німецького мандрівника Зигмунда Герберштейна (1549 р.). Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків «Опис України...». У ній міститься перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень.

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI – XVII ст. одночасно з розвитком братських шкіл і поширенням шкільництва серед широких верств українського населення. Книжки того часу

були наповнені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI – XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

3. Зародження наукового краєзнавства

У XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. З XVIII ст. почався другий етап початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. відбулися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і являють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, а й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Новицьким написане дослідження «Краткое описание о народе остяцком», що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, в тому числі України, належить Івану Кирилову. Він у 1731 р. видав книгу «Цветущее состояние Всероссийского государства». У 1745 р. Академія наук видала «Атлас Российской империи», в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї та задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686 –

1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татіщева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико- та економіко-географічного, історичного й етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою «поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей». Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і містила 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузевий, відомчий характер. Тому в країні визрівала ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усієї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення призвело до складання серії генеральних атласів губерній і утворення при Академії наук Топографічного комітету (1777 р.), який розробив «Проект топографічного опису Росії». Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських, що стало важливим етапом розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію Лівобережжям України (1768 – 1775 рр.) організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру та побут українців і понині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей

культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. Наприклад, О. Шафонський склав у 1780 р. «Топографічний опис Чернігівського намісництва», а в 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво».

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Київщини, Поділля) до складу Російської імперії, у правлячих колах виникла потреба в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

1795 р. побачила світ «Генеральна табель по Волинській губернії». Переписи проводилися за спеціальною формою. Пізніше з'явився більш достовірний «Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р.».

У перших десятиріччях ХІХ ст. в Україні сформувалася низка місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчим дослідженням поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури та зразків усної народної творчості серед місцевого населення. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії «Опыт повествования о древностях русских» (1811 – 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені як І. І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817 – 1885 рр.) – основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та ін. заснували Кирило-Мефодіївське Братство.

Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI – XVIII ст., працювала низка етнографічних студій, зібрані матеріали етнографо-статистичної експедиції Правобережною Україною.

У 1830 – 1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії та старовини. Одеське товариство за період свого існування (1839 – 1922 рр.) випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування. Цінні пам'ятки старовини, документальні й етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднали з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку із заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів» або «Київська археологічна комісія» (1843 – 1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву – Київського центрального архіву давніх актів.

4. Становлення краєзнавства

Третій етап – становлення українського краєзнавства – охоплює останню третину XIX ст. – початок XX ст.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність із залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією – проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всій Правобережній Україні. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал – 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» 1872 – 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю Російського Географічного Товариства (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Головою Південно-Західного відділу обрано Г. Галагана – землевласника, юриста, а керуючим справами – П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму з вивчення України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одноденний перепис населення Києва, видано два томи «Записок...» (1873 р., 1876 р.), бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, низку збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості викликала занепокоєння російської влади, і 7 липня 1876 р. Південно-Західний відділ було закрито, а П. Чубинського було заслано під нагляд поліції до Петербургу. З того часу в діяльності Географічного

товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період і церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824 – 1871 рр.), автор підручників «Рідне слово» і «Дитячий світ», теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, виділяючи в ньому суспільно-економічний, освіто-виховний та методичний аспекти та вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет «вітчизнознавство» під яким малося на увазі вивчення географії в школі безпосередньо на місцевому матеріалі та натурних спостереженнях й постулював таку тезу: «Успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства».

Інший видатний український педагог – Софія Русова (1856 – 1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника «Початкова географія» (1911 р.), виданого українською мовою, – нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічне розташування, клімат, історію рідного краю і запропонувала створити товариство з організації подорожей – прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства «Просвіта», яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно «спомогати народну просвіту у напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою нарід говорить». 2 вересня 1868 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і дозволено заснування Товариства «Просвіта». 8 грудня 1868 р. у Львові в залі польської міщанської «Стрільниці» на Курковій вулиці відбувся Перший загальний збір Товариства «Просвіта», в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано «ширити просвіту українському народові».

Головою «Просвіти» став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою для організаційного розвитку і діяльності «Просвіти» стали його філії та читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с. Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком ХХ ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України.

Читальні «Просвіти» були не тільки бібліотеками в їх приміщеннях читалися лекції, проводилися курси, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи. «Просвіта» займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням при її підрозділах працювали крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювалися господарські спілки та кооперативи.

З «Просвіти» вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: «Рідна школа», «Сільський господар», «Союз українок», «Товариство українських лікарів», «Зоря», «Сурма», «Пласт» тощо. 1873 р. було засноване «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка» (НТШ), яке друкувало наукову літературу, зокрема про українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий

український історик, визначний український науковець, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866 – 1934 рр.) – майбутній перший президент незалежної України. Його призначено головою НТШ. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували «Літературно-науковий вісник», який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1897 р. до 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевського слід назвати С. Томашівського, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський фактично реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це – серія видань під назвою «Українсько-руський архів», 38 томів «Етнографічного збірника», 20 томів «Матеріалів до української етнології», періодичні видання «Життя і слово», «Історичний вісник», «Літературні вісті», «Молодий українець», «Наше минуле», «Наша культура», «Читальня», «Український історик» та ін.; бібліографічні видання, серії книг «Руська писемність», «Просвітні листи», «Господарська бібліотека», «Загальна бібліотека», «Народна бібліотека», «Історична бібліотека», «Науково-популярна бібліотека» тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки і літератури (1904 р.), заснував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці «Історія України-Русі», доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві (1889 – 1937 рр.), видав «Ілюстровану історію України» (1904 р.), «Історію української літератури» у 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць

М. Грушевського перевищує 1800.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал «Життє і слово» (1894 – 1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка «Етнографічно-статистичного», що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був зроблений найбільш системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики у своїй праці «Галицьке краєзнавство» (1892 р.). Він першим в Україні обґрунтував існування «краєзнавства» як науки, виклав його суть, значення та місце в житті народу також ним була зроблена перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства. Відтоді термін «краєзнавство» став активно використовуватися у науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту.

І. Франко активно займався практичною краєзнавчою роботою і був співорганізатором багатьох студентських науково-пізнавальних подорожей та експедицій гірськими шляхам та селами Бойківщини і Гуцульщини. Результатом постійних мандрівок письменника до Карпат були не тільки численні дослідження і публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, у свою чергу, знання історії й побуту населення надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: «Петрії і Довбушуки», «Захар Беркут», «Перехресні стежки» та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі «Найновіші напрями в народознавстві», «Галицьке краєзнавство», «Із наукових експедицій по краю», кореспонденція в газеті «Діло» тощо.

Найвпливовішим вченим – географом і краєзнавцем України другої половини XIX – початку XX ст., був Степан Рудницький. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук – історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький – це фундатор української наукової географії та

географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати у багатьох аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії, популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти («Початкова географія для народних шкіл», 1919 р.; «Україна – наш рідний край», 1921 р.; «Коротка географія України» у 2-х томах, 1924 р.; «Основи землезнання України», 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Інший український географ П. А. Тутковський вперше серед українських учених визначив предмет географії, її зміст і методи дослідження у теоретичній праці «Задачи и пределы географии» (1914 р.). Усупереч намаганням окремих учених розчинити географію серед інших наук, П. А. Тутковський доводив, що «географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання». Серед методів досліджень географії вчений відводив чільне місце науковому краєзнавству.

Розвиток історичного краєзнавства на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць краєзнавчого характеру. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: «Матеріали до історії торгівлі Львова», «Львівська Русь в першій пол. XVI ст.», «Історія української культури», «Велика історія України», «Історія українського війська».

Кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст. – це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу як М. Білянський,

Б. Ханенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький. І. Манжург та ін.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. 1880 р. у Коломиї була організована виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, серед них перший узагальнюючий нарис «Етнографічні особливості українського народу». Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

5. Організація краєзнавства в Україні

1920-ті рр. XX ст. відзначаються бурхливим розвитком краєзнавчого руху та дією таких потужних краєзнавчих товариств як: Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство. В цілому на той час в Україні налічувалося біля 30 тис. краєзнавців та понад 650 гуртків. Початком систематичної праці в галузі краєзнавства можливо вважати проходження в Харкові в 1925 р. Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції на якій було організовано Український комітет краєзнавства (далі – УКК) який поєднав науково-дослідну роботу академічних комісій з краєзнавчих досліджень з екскурсійно-туристичною діяльністю широких верств населення. Даний період відзначився продуктивною діяльністю таких прогресивних учених як: М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Слабчеко.

На III Всеросійській краєзнавчій конференції (1927 р.) були визначені суспільні задачі краєзнавства в руслі соціалістичного будівництва, передбачено

залучення до краєзнавчої діяльності широких мас трудящих. Проте таке трактування предмету і завдань краєзнавства значно звужувало його наукові і суспільні функції. Водночас на цей період в Україні діяло продовжувалася проводитися розробка спеціальних методик краєзнавчих досліджень, а краєзнавство впроваджувалося у навчальні програми вищих навчальних закладів і шкіл.

На початку 30-х років ХХ ст. предмет краєзнавства було остаточно підпорядковано ідеологічним інтересам і звужено до вивчення радянського періоду місцевої історії, був закритий журнал «Краєзнавство», розпустили Український комітет краєзнавства. З масового руху воно поступово перейшло до науково-дослідних установ і архівів, а аматорська краєзнавча діяльність спрямовувалась місцевими краєзнавчими музеями і поширювалась здебільшого серед учнівської молоді.

Трагічні історичні події Голодомору та Другої світової війни фактично припинили краєзнавчий рух на Україні. По завершенню Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху.

Повернення краєзнавства в наукове русло припадає на 60-ті роки ХХ ст. і безпосередньо пов'язане з діяльністю Українського географічного товариства, діяльність якого спрямовувалась на сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, проведення географо-краєзнавчих досліджень та пропаганду географічних знань та підвищення рівня географічної культури серед населення втому числі засобами туристсько-екскурсійної роботи.

На цей період також припадає розвиток етнографічних досліджень та музейного руху, зокрема було створено музеї народної архітектури і побуту просто неба (так звані скансени) в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв Особливою науковою подією є підготовка 26-ти томного видання «Історія міст і сіл Української РСР», яке і на цей час є однією з фундаментальних праць, що вичерпно характеризує всі територіальні одиниці сучасної України.

Починають регулярну роботу обласні краєзнавчі конференції, видається методичний збірник «Краєзнавство в школі» (1953 – 1970 рр.). Краєзнавчі дослідження розвиваються на державному, громадському та вузівсько-шкільному рівні. В АН УРСР було створено новий підрозділ – відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько. Державне краєзнавство перебуває у віданні краєзнавчих музеїв і науково-дослідних установ. На громадських засадах вивчають рідний край відділи Географічного товариства УРСР, товариства охорони природи, товариства охорони пам'яток, туристи. Краєзнавчі дослідження передбачені шкільними програми з географії. В вузівські програми підготовки вводяться курси історичного та географічного краєзнавства.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох Всеукраїнських краєзнавчих конференцій. На основі їх рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень.

Інститутом історії України АН підготовлені дві фундаментальні краєзнавчі наукові праці: «Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР» (Київ, 1987 р.) та «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (Київ, 1989 р.) в яких проведене ґрунтовне узагальнення напрацьованого теоретико-методологічного та фактологічного матеріалу краєзнавчих досліджень, даного періоду.

Після здобуття країною суверенітету краєзнавча робота в молодій незалежній державі знову активізувалася. Так, в 1990 р. розпочала роботу Всеукраїнська спілка краєзнавців (далі – ВСК), головою якої було обрано П. Т. Тронька. Головним завданням у діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за кордоном. Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Починаючи з 1990-х рр. регулярно

організуються Всеукраїнські і регіональні краєзнавчі конференції у різних містах країни, які сприяють широкій пропаганді краєзнавства, активізації краєзнавчих досліджень та розбудові краєзнавчих осередків на місцях. У 1993 р. відновлено видання журналу «Краєзнавство».

З проголошенням туризму одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки нашої держави (Закон України «Про туризм», 1995 р.), активізувалися дослідження в галузі туристського краєзнавства, яке охоплює дослідження досить різноманітних об'єктів та явищ окремих регіонів нашої держави. Зокрема дуже потужні зв'язки на сьогодні сформувалися між туристським та географічним краєзнавством, яким традиційно опікується Українське географічне товариство. Такий тандем демонструє плідну співпрацю між науковцями і реалізується через проведення спільних наукових та пошукових заходів. Велику роль у становленні географічного та туристського краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик «Географія. Краєзнавство. Туризм». Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, це науково-популярне видання залишається на сьогодні головним провідником наукових, методичних, організаційних наробок туристсько-краєзнавчого напрямку досліджень в Україні.